

אלמקריזי על יהודים ויהדות ב'אלכ'טט': הארות והערות

חגי מזוז

תקציר

ב'פתאב אלמואעט' ואלאָעַתְבָּאר פי ד'קָר אלכ'טט' ואלאָאָת'אר', חיבורו המונומנטלי של תקי אלדין אחמד בן עלי אלמקריזי (1364–1442) על הטופוגרפיה של מצרים, ישנם מספר פרקים העוסקים ביהודים וביהדות. לאחרונה נדרשתי לפרקים אלה בהרחבה, בדגש על מקורות ההשראה של אלמקריזי. עם זאת, נותרו מספר נקודות שדורשות התייחסות. מאמר זה יעסוק בנקודות אלה ואף יאיר מספר היבטים באשר לאופי כתיבתו של אלמקריזי על הדת היהודית.

מבוא

במחקריו על יהודי מצרים בתקופה הממלוכית (1250–1517) השתמש אליהו אשתור במקורות יהודיים (בדגש על הגניזה הקהירית), אסלאמיים ונוצריים.¹ את פסקת הסיכום של סקירתו את דבריהם של סופרים מוסלמים בני התקופה הממלוכית על דברי הימים של עם ישראל, פתח אשתור במילים הבאות: "דובר כאן על הפרקים הדנים בהיסטוריה התנ"כית ואמונת ישראל הנמצאים בחבורים אחדים של סופרים מתקופת הממלוכים. שורה זו אינה שלמה ואפשר להוסיף כהנה וכהנה".² אכן, ישנם

* אני מודה לגברת שושנה מנדלבוים על הערותיה המחכימות והמועילות שתרמו לשיפור המאמר.

1 לרשימת המקורות שבהם עשה שימוש, ראו: א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, א: תקופת הממלוכים הבחריים (1250–1382), ירושלים תש"ד, עמ' xxii–xvii; א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב: תקופת הממלוכים הברגיים (1382–1517), ירושלים תשי"א, עמ' xxiv–xviii.

2 אשתור (לעיל הערה 1, [הספר הראשון]), עמ' 376.

מקורות אסלאמיים לא מעטים העתירים בתיאורים מגוונים של יהודים ויהדות בארצות האסלאם מהתקופה הממלוכית שטרם מוצו. אחד מהם הוא 'פְּתָאב אל־מִנְאֵעַט' ואל־אֶתְפָּאָר פִּי ד'כְּר אל־כ'טֵט ואל־אֶתְאֵר' (להלן: 'אל־כ'טֵט'), מאת תקי אלדין אחמד בן עלי אלמקריזי (1364–1442).³ חיבור זה עוסק בטופוגרפיה של מצרים ובו ישנם מספר פרקים העוסקים ביהודים וביהדות.⁴

הפרקים הנזכרים לעיל דנים בנושאים הבאים: בתי הכנסת שבמצרים, לוח השנה העברי, בשאלה מדוע נקראים בני ישראל בשם יהודים, התפתחות התורה שבעל פה ובורמים יהודיים שהתקיימו לאורך ההיסטוריה.⁵ תיאוריו המפורטים של אלמקריזי מעלים שאלות באשר למקורותיו (טקסטואליים ובעל פה) ולאופן עבודתו. עד לאחרונה, קיבלו תיאוריו המפורטים של אלמקריזי התייחסות מעטה בספרות האקדמית. רוב המלומדים שהתייחסו אליהם עשו זאת במסגרת דיון במקורות שייטכן ושימשו אותו או בנושאים אחרים, ולעיתים הסתפקו רק בהצהרות כלליות.⁶ כך לדוגמה, אשתור שציין כמה מקורות אפשריים והעיר מספר הערות חשובות על

3 על אלמקריזי ועבודתו, ראו: F. Rosenthal, "al-Maqrīzī", *Encyclopaedia of Islam*, II, Leiden 1991, vol. 6, pp. 193–194; N. Rabbat, "Who Was al-Maqrīzī? A Biographical Sketch", *Mamlūk Studies Review* 7/2 (2003), pp. 1–19; F. Bauden, "al-Maqrīzī", Raymond Graeme Dunphy (ed.), *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Leiden 2010, pp. 1074–1076; F. Bauden, "al-Maqrīzī", David Thomas and Alex Mallett et al. (eds.), *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, vol. 5 (1350–1500), Leiden 2013, pp. 380–395; F. Bauden, "Taqī al-Dīn Aḥmad ibn 'Alī al-Maqrīzī", Alex Mallett (ed.), *Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant*, Leiden 2014, pp. 161–200.

4 احمد بن علي بن عبد القادر المقرزي، كتاب المواعظ والاعتبار في ذكر الخطط والآثار، 4–1، تحقيق ايمن فؤاد سيد، لندن 2003، 4، ص 922–963.

5 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 922–963.

6 לקוטי קדמוניות: לקורות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם, ע"פ כתבי יד עבריים וערביים מאת ש' פינסקר. וינה תר"ך, עמ' ו-ט; אשתור (לעיל הערה 1 [הספר הראשון]), עמ' 371–376; S.M. Wasserstrom, "Heresiography of the Jews in Mamluk Times", Jacques Waardenburg (ed.), *Muslim Perceptions of Other Religions: A Historical Survey*, New York-Oxford 1999, pp. 168–171; D. Boušek, "'Half of the Burden of a Mule': The Mishnah and the Talmud in Medieval Muslim Literature", Jiří Blázek, Kamila Veverková, and David Biernot (eds.), *Šalom. Pocta Bedřichu Noskovi k sedmdesátým narozeninám*, Brno 2012, pp. 286–290.

הנושא, פתח את פסקת הסיכום של סקירתו שדנה בדבריהם של סופרים מוסלמים בני התקופה הממלוכית על דברי הימים של עם ישראל באומר, כי בין הסופרים המוסלמים שעסקו בהיסטוריה ובדת היהודית "לא היה אף אחד שהסתפק במה שמצא בספרות הערבית"⁷. משה גיל העיר כי אלמקריזי "הכיר את הקראים במצרים, ומלבד זאת היו לפניו כתבי קודמיו, ודבריו הם תערוכת של ידיעה אישית ושל העתקה ממקורות קדומים". גיל הביא את תמצית דבריו של אלמקריזי באשר לקראים, בעיקר אלה העוסקים בלוח השנה, וציין את מחמד בן אחמד אלכירוני (973–1048) כמקור אפשרי, אך השאיר את שאלת המקורות הקדומים פתוחה.⁸ יהודה רצהבי העיר כי אלמקריזי הוא מהבולטים בקרב המלומדים המוסלמים שסקרו את חגי היהודים, אמונתם וכתותיהם, וכי 'אלכ'טט' עשיר בחומר על יהודי מצרים, כתותיהם ובתי הכנסת שלהם, אך לא הרחיב.⁹ לאורך המהדורה המדעית של 'אלכ'טט', הפנה אימן פא'אד סיד למקורות שייטכן ואלמקריזי נסמך עליהם בהערות שוליים.¹⁰ הערותיו נוגעות בעיקר למקורות אסלאמיים (חלקן שגויות), וכך נותרו מקורות אפשריים אחרים ללא דיון מספק.

לאחרונה נדרשתי לדברי אלמקריזי על היהודים והיהדות ב'אלכ'טט' בהרחבה, בדגש על מקורות ההשראה שלו.¹¹ השראה הוא מונח רחב ולעיתים מעורפל. הוא

- 7 אשתור (לעיל הערה 1 [הספר הראשון]), עמ' 376.
- 8 מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א: עיונים היסטוריים, תל אביב תשמ"ג, עמ' 630. אלכירוני הוא אכן אחד ממקורות ההשראה של אלמקריזי בתיאורו את לוח השנה העברי. ראו: H. Mazuz, "The Jewish Calendar and Calendation according to al-Maqrīzī in *al-Khiṭaṭ*", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 169 (2019), pp. 77–96.
- 9 רצהבי, "מגילת 'תענית צדיקים' במקור ערבי", סיני קו (תש"ן), עמ' א, הערה 2.
- 10 על כך, ראו: F. Bauden, "*Al-Mawā'iz wa-al-I'tibār fī Dhikr al-Khiṭaṭ wa-al-Āthār li-Taqī al-Dīn Aḥmad ibn 'Alī ibn 'Abd al-Qādir al-Maqrīzī*". Edited by Ayman Fu'ād Sayyid. vols 1–2. (London: Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, 1422/2002)", *Mamlūk Studies Review* 11/2 (2007), pp. 167–176.
- 11 H. Mazuz, "Post-Biblical Jewish Sources in al-Maqrīzī's Historiography: Whence His Knowledge?", *Journal of Arabic and Islamic Studies* 17 (2017), pp. 1–13; H. Mazuz, "From 'Moses' Mishnah' to Moses Maimonides' *Mishneh Tōrah*: The Development of the Jewish Oral Law according to al-Maqrīzī", *Journal Asiatique* 306/2 (2018), pp. 201–207; H. Mazuz, "Sambari's Description of the Synagogues in

עשוי לנוע בין העתקת טקסט מילה במילה להכרת רעיונות, מושגים ומינוח. את כל אלה ניתן למצוא אצל אלמקריזי. למרות ההתקדמות בחקר דבריו של אלמקריזי על היהודים והיהדות ב'אלכ'ט', נותרו מספר נקודות שדורשות התייחסות. בשורות שלהלן אדרש אליהן, וכן אנסה להאיר מספר היבטים באשר לאופי כתיבתו על הנושא. התאריכים וההערות בסוגריים הם תוספת שלי.

מקורות

מקורות יהודיים

עד לאחרונה הניסיונות לאתר את מקורותיו של אלמקריזי היו מועטים ובחלקם אף שגויים.¹² לאורך הפרקים שנזכרו לעיל ניכרים בדבריו של אלמקריזי הדים של מקורות יהודיים. בין מקורות אלה ניתן למנות את 'פְּתָאב אַלְתַּאֲרִיךְ',¹³ כרוניקה קצרה בערבית-יהודית המיוחסת לרב סעדיה גאון (882–942),¹⁴ וכן מקורות מדרשיים שונים.¹⁵ כמו כן, בתיאורו את לוח השנה העברי ניכר כי אלמקריזי שאב ממקורות רבניים וקראיים.¹⁶ אלמקריזי עצמו מצהיר כי השתמש בתאריך' של יוסף בן פְּרִיז, ¹⁷ הוא יוסף בן מתתיהו (37–100). ככל הנראה, כוונתו ל'ספר יוסיפון' (שנודע גם כ'ספר יוסף בן גוריון') – עיבוד של כתבי יוסף המספר את תולדות ישראל בימי הבית השני

Egypt—How Reliant Was It on al-Maqrīzī?", Bethany J. Walker and Abdelkader Al Ghouz (eds.), *History and Society during the Mamluk Era (1250–1517): Studies of the Annemarie Schimmel Institute for Advanced Study III*, Bonn 2021, pp. 197–212; H. Mazuz, "Al-Maqrīzī's Compilation Technique in a Segment of His Account of Jewish History", *Intellectual History of the Islamicate World* 9/1–2 (2021), pp. 169–188

של אלמקריזי על השומרונים ב'אלכ'ט', " ציון פד/ד (תשע"ט), עמ' 547–561.
12 ראו: אשתור (לעיל הערה 1 [הספר הראשון]), עמ' 371–376; וכן חלק מהערות השוליים של סיד במהדורה המוערת של 'אלכ'ט'.

13 מזוז (לעיל הערה 11 [המאמר הרביעי]). למקור, ראו: 'כתאב אלתאריך', סדר החכמים וקורות דברי הימים, ב. ההדיר: א' נויבאואר, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 95–97.

14 ראו: A. Marx, "Sur le 'Kitab al-Tarikh' de Saadia", *Revue des études juives* 88 (1909), pp. 299–301; H. Malter, *Saadia Gaon: His Life and Works*, Philadelphia 1921, pp. 172–173; S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1958, vol. 6, p. 430 n. 74.

15 מזוז (לעיל הערה 11 [המאמר הראשון]).

16 מזוז (לעיל הערה 8).

17 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 959.

שנערך סופית במאה העשירית. 'ספר יוסיפון' תורגם לערבית ונמצא הן במהדורות בערבית-יהודית (שרק קטעים מהן נמצאו בגניזה הקהירית) והן במהדורות חלקיות ומלאות בערבית שנשתמרו בכנסייה הקופטית.¹⁸

פסוקי מקרא

בסיום הסקירה של דברי סופרים מוסלמים בני התקופה הממלוכית על דברי הימים של עם ישראל, כותב אשתור כי "על אף האשמת הזיוף דחפה אותם להתענינות הערה והרצון להרחיב את הידיעות שלהם לשאוב ממקורות אחרים ולבוא בקשרים עם היהודים, מי הביא לו איש בקי בלשון העברית שהקריא לפניו ומי התעמק בתרגום ערבי של התנ"ך ומי שאל יהודי".¹⁹

החל מהקוראן (2: 75, 4: 46, 5: 13, 41) במקורות אסלאמיים רבים מופיעה כלפי היהודים (והנוצרים) ההאשמה לפיה הם סילפו את נוסח התורה, טענה המכונה במקורות האסלאמיים 'תַּחְרִיף' (זיוף) ולעיתים 'תַּבְּדִיל' (שינוי).²⁰ יש להעיר כי גישתו של אלמקריזי כלפי כתבי הקודש היהודיים שונה וייחודית מזו הרווחת בקרב מלומדים מוסלמים: הוא אינו טוען שהתורה זויפה.²¹ עובדה זו יש בה כדי להסביר מדוע, על פי רוב, אלמקריזי מעדיף לתאר את הגרסה המקראית על פני הקוראנית גם במקרים שבהם יש בקוראן תכנים המזכירים את האמור במקרא.²²

אלמקריזי משתמש בפסוקי תנ"ך במספר דרכים: סיכום נרטיבים מקראיים, פרפרזות של פסוקים וציטוטים שלעיתים מופיעים באופן משובש. הפרפרזות של הפסוקים ושל הציטוטים מופיעים בעיקר בתיאור ההיסטוריה של בתי הכנסת בַּמְוָה ובג'וֹגְר, הכוללים את קורותיהם של משה רבנו ושל אליהו הנביא. שאלת התרגום או התרגומים שעמדו לנגד עיניו של אלמקריזי עדיין פתוחה. עם זאת, לאור ממצאים

18 ספר יוסיפון: יוצא לאור סדור ומוגה על-פי כתבי-יד בלוויית מבוא, ביאורים וחילופי גרסאות מאת ד' פלוסר, ב: מבוא, חילופי גרסאות, מפתחות. ירושלים תשמ"א, עמ' 3–16; D. Flusser, "Josippon", *Encyclopaedia Judaica*, Detroit 2007, vol. 11, pp. 461–462. ראו גם: מזוז (לעיל הערה 11 [המאמר החמישי]).

19 אשתור (לעיל הערה 1 [הספר הראשון]), עמ' 376.

20 על 'תַּחְרִיף' ו'תַּבְּדִיל', ראו: H. Lazarus-Yafeh, "Taḥrīf", *Encyclopaedia of Islam*, II, Leiden 2000, vol. 10, pp. 111–112.

21 על כך בהרחבה, ראו: מזוז (לעיל הערה 11 [המאמר השלישי]).

22 על השאלה האם מותר לכלול תכנים ממקורות יהודיים במסורת האסלאמית, ראו: M. J. Kister, "Ḥaddithū 'an Banī Isrā'īla wa-lā Ḥaraja: A Study of an Early Tradition", *Israel Oriental Studies* 2 (1972), pp. 215–239.

קודמים והיקף ההדים של מקורות יהודיים בדבריו, ניתן לומר בסבירות גבוהה כי מדובר בתרגום מאת יהודי (ולא נוצרי).

בשמות כד, ז מסופר כי לאחר מעמד הר סיני בני ישראל אמרו "נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע". הקוראן, לעומת זאת, טוען שהם אמרו "נשמע ונמרה" (סַמְעָנָא וְעַצִּינָא. ק. 93:2; 46:4). שינוי זה נראה כתוצאה של משחק מילים פולמוסי שכן השורש עצ"א בערבית, שמשמעותו היא לחטוא, נשמע למי שערבית אינה שפת אימם קרוב מבחינה פונטית לשורש העברי עש"ה.²³ ק. 46:4 ממשיך: "אילו היו אומרים, נשמע ונעשה (סַמְעָנָא וְנַעֲשֶׂה) [...]". כאשר מחבר 'פְּתָאב אַלְתֶּאֲרִיךְ' מתאר את מעמד הר סיני הוא מתרגם את "נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע" (שמות כד, ז) כ"סַמְעָנָא וְעַצִּינָא",²⁴ כלומר הוא וואל ניסוח קוראני, וזאת אף על פי שסדר הפעולות שבו הפוך מזה שבמקרא. אלמקריזי, שהעתיק קטע זה וכן פסקאות נוספות מ'פְּתָאב אַלְתֶּאֲרִיךְ', ואף שזר בהם מקורות אסלאמיים בחר שלא לכתוב "סַמְעָנָא וְעַצִּינָא", אלא שאף להיות קרוב לגרסה המקראית וכתב "סַמְעָנָא וְעַצִּינָא".²⁵

הבחירה של אלמקריזי בגרסה המקראית גם כשהיא סותרת את זו הקוראנית באה לידי ביטוי בעוד מספר מקרים. כך לדוגמה, אף על פי שבקוראן נאמר פעמיים שהיו תשע מכות בלבד (ק. 101:17; 27:12) כותב אלמקריזי, כי פרעה והמצרים סבלו מעשרה "אסונות" (גִּ'נְאָ'ח), ומונה אותם לפי הסדר שבמקרא ומתאר אותם באופן דומה למדי.²⁶ המקרא מדבר על בת פרעה אשר מצאה וגידלה את משה (שמות ב, ה–י), ואילו הקוראן על אשת פרעה (9:28). אלמקריזי, אף הוא, מדבר על בת פרעה.²⁷ להלן דוגמה לפרפרזה של פסוק מקראי: בתארו את הריגתו של פנחס את זמרי בן סלוא וכזבי בת צור (שאינם נזכרים בשם) אלמקריזי כותב כי לאחר מעשה זה, אללה הבטיח לפנחס "שלום תמיד" (דְּוָאם אַלְסְלָאמָה).²⁸ זו תמצית של הכתוב בכמדבר כה, יב: "לִכֵּן אָמַר הַנְּבִי נִתֵּן לוֹ אֶת-בְּרִיתִי שְׁלוֹם".

23 השוו: J. Horovitz, *Jewish Proper Names and Derivatives in the Koran*, Hildesheim 1964, p. 70; G.D. Newby, "The *Sīra* as a Source for Arabian Jewish History: Problems and Perspectives", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 7 (1986), pp. 137–138.

24 כתאב אלתארך' (לעיל הערה 13), עמ' 96.

25 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 933. על כך, ראו: מזוז (לעיל הערה 11 [המאמר הרביעי]).

26 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 931.

27 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 927.

28 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 936.

להלן דוגמה לצייטוט משובש של פסוק מקראי: אלמקריזי מספר כי משה ראה את אחד מנכבדי הקופטים (כלומר, המצרים) מכה איש עברי, הרג את הקופטי וקברו. למחרת ראה משה שני אנשים מבני ישראל מתווכחים ואחד מהם מכה את השני, כאשר הוכיח את המכה על התנהגותו ענה לו זה: "הלהרגני אתה רוצה כאשר הרגת את המצרי אתמול? הדבר הגיע אל פרעה והוא ביקש לתפסו".²⁹ זהו שיבוש של שמות ב, יד: "וַיֹּאמֶר מִי שְׂמֶךְ לְאִישׁ שֶׁר וְשִׁפְט עָלֵינוּ הִלְהַרְגְנִי אֲתָה אִמְר כְּאִשֶׁר הִרְגַתְ אֶת-הַמִּצְרִי וַיִּירָא מֹשֶׁה וַיֹּאמֶר אֶכֶן נִדְעֵה הַדְּבָר".

במסגרת תיאור יציאת מצרים והציווי לחגוג את הפסח מביא אלמקריזי שלושה פסוקים באופן משובש,³⁰ כנראה בהשפעת שמות יג, ג-ד; ויקרא כג, ה-ו ודברים טו, א. כאן הוא אינו המקור לשיבוש, שכן כל הקטע שבו מופיעים אותם פסוקים באופן משובש הועתק מ'אלאאת'אר אלפאקה ען אלקרון אלכ'אליה' מאת אלברוני.³¹

מקורות אסלאמיים

במספר מקומות בתיאורו את היהודים והיהדות ניכר כי אלמקריזי נסמך על מקורות אסלאמיים דוגמת 'קתאב אלעבר' מאת עבד אלרחמאן אבן כ'לדון (1332-1406), 'קתאב אלפאן ואלתפין' מאת עמרו בן בחר אלכנאני אלבצרי (אלג'אחט', 776-868 בקירוב) ו'נהאית אלארב פי פנון אלדב' מאת אחמד בן עבד אלוהאב אלנוירי (1272-1332).³² אלמקריזי עצמו מצהיר כי שאב מעבודות של מלומדים מוסלמים כמו מחמד בן עמר אלואקדי (747 בקירוב-822), עלי בן חסין אלמסעודי (893 בקירוב-956) ואלברוני.³³

פסוקי קוראן

על אף שאלמקריזי שאב השראה מפסוקי מקרא, הוא עושה שימוש גם בפסוקי קוראן בתארו מספר אפיזודות מקראיות. להלן מספר דוגמאות: (1) לאחר שמושה הרג את

29 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 928.

30 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 942-943.

31 محمد بن احمد البيروني، الآثار الباقية عن القرون الخالية، لايبزيغ 1923، ص 53. על תרגום התורה לערבית שעמד לנגד עיניו של אלברוני, ראו: רצהבי (לעיל הערה 9), עמ' א-ב.

32 ראו: מזוז (לעיל הערה 11).

33 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 935, 958. לרשימת מלומדים מוסלמים שמהם שאל אלמקריזי, ראו: A.R. Guest, "A List of Writers, Books, and Other Authorities Mentioned by El Maqrīzī in His *Khīṭaṭ*", *Journal of the Royal Asiatic Society* 34 (1902), pp. 103-125.

המצרי הוא נמלט למדין וחי שם במשך שלושים ותשע שנים. בזמן זה, כותב אלמקריזי, בני ישראל היו תחת שלטון פרעה ואז מצטט באופן חלקי את ק. 2: 49: "[...] (בית פרעה) אשר היו לוחצים ומענים אתכם [...]"³⁴; (2) בתיאור המפגש של משה עם חרטומי מצרים, ציטט אלמקריזי חלקים מק. 20: 68–69: "אל תפחד, הן ידך על העליונה. השלך את אשר בימינך ויבלע את להטיהם"³⁵; (3) בתיאור המרדף של פרעה אחר בני ישראל בצאתם ממצרים, אלמקריזי מצטט את ק. 26: 54–55: "באומרו, מתי מעט אלה אשר הכעיסונו"³⁶; (4) אלמקריזי מציין כי משה היה מגמגם ומצטט את ק. 20: 27: "ושחרר את לשוני הכבדה"³⁷; (5) בתארו את מאבקו של אליהו בכהני הבעל, אלמקריזי מצטט את הפסוקים הבאים: "אליהו היה בשליחים. הוא אמר לבני עמו, מדוע אינכם יראים? כלום תפנו בתפילה אל הבעל ותעזבו את הטוב שבבוראים, את אללה ריבונכם וריבון אבותיכם הקדמונים? הם הכחישו את אזהרותי [...]" (ק. 37: 123–127)³⁸; (6) אלמקריזי כותב כי פרעה שחי בימי משה קירב אליו את המן, משום שהיה עמלקי.³⁹ זהו המקרה היחידי שבו בוחר אלמקריזי בגרסת הקוראן על אף שאינה עולה בקנה אחד עם האמור במקרא. הזיהוי של המן כבן דורו של פרעה הוא קוראני ומנוגד לנאמר במקרא, שם פרעה והמן נזכרים בתקופות שונות. בקוראן נאמר כי המן היה אחד משריו של פרעה (ק. 28: 6, 8, 83; 29: 29; 40: 24, 36).⁴⁰ עם זאת, הזיהוי של המן כעמלקי זהה לאמור במקרא שם המן

- 34 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 929. תרגום לקוח מהקוראן: תרגם מערבית והוסיף הערות ומפתחות א' רובין. מהדורה חדשה, מעודכנת ומורחבת. תל אביב תשע"ו.
- 35 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 930. דברי הקוראן מזכירים את שמות ז, יא–יב: "وَيَقْرَأُ غَمًّا-فِرْعَوْنُ لِحُكْمِهِمْ وَيَمْكُشِفُهُمْ وَيَعْشُوْهُمْ-هُمْ حُرَّتْمِي مِزْرِيْمَ بِلَهْتِيْمِهِمْ فَنُ. وَيَسْلِكُوْهُ إِسْهُ مِطْهُو وَيَهِيُو لِحَنْيْنِهِمْ وَيَجْلَعُ مِطْهُ-أَهْرُونَ-أَت-مِطْهُم".
- 36 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 932.
- 37 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 935.
- 38 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 937. דברי הקוראן מזכירים את מלכים א יח, כא: "وَيَجْشُ أَلَيْهוּ أَل-كَل-هَيْمَ وَيَأْمُرُ-عَد-مَتِي أَيْمَهُمْ فَسْتَحِي-عَل-سْتِي هَسْعَفِي-أَمْ-ه' ה'אֱלֹקִים לְכוּ אַחֲרָיו וְאִם-הַבְּעַל לְכוּ אַחֲרָיו וְלֹא-עֲנוּ הַעַם אֹתוֹ דְבָר".
- 39 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 926.
- 40 על כך, ראו: ח' שווארצבאום, ממקור ישראל וישמעאל: יהדות ואסלאם באספקלריית הפולקלור, תל אביב תשל"ה, עמ' 186–187; ב"ש גרסיאל, מקרא, מדרש וקוראן: עיון אינטרסקטואלי בחומרי סיפור משותפים, תל אביב תשס"ז, עמ' 136–138; A. Silverstein, "Hāmān's Transition from the Jāhiliyya to Islām", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 34 (2008), pp. 285–308.

מתואר כאגגי (לדוגמה: אסתר ג, א), כלומר כצאצא של אגג, מלך עמלק (שמואל א טו, ח).

ניתן להסיק מספר מסקנות באשר לשימושו של אלמקריזי בקוראן בפרקים הנדונים: (1) להוציא מקרה אחד, כאשר הגרסה הקוראנית מתנגשת עם זו המקראית, הוא מעדיף את האחרונה; (2) בשתיים מהדוגמאות שהובאו (2 ו-5) פסוקי הקוראן נאמנים לנאמר במקרא. ייתכן שכאשר אלמקריזי מזהה התאמה (ולא רק דמיון) בין פסוקי קוראן לפסוקי מקרא הוא נוטה להשתמש בקוראן; (3) הציטוטים שהוא מביא מהקוראן אינם סותרים את הנאמר במקרא (במקרה של המן הוא איננו מצטט). כל אלה הם ביטויים נוספים לגישתו הייחודית כלפי המקרא.

מ'בני ישראל' ל'יהודים'

בפרק השלישי, הנקרא "משמעות המונח 'יהודי' לשיטתם [של היהודים]" (ד'פ'ר מַעְנָא קְוֹלֵהֶם יְהוּדִי), אלמקריזי עוסק בסיבה שבעטיה נקראים בני ישראל 'יהודים'. לדבריו, המלוכה ניתנה לשבט יהודה והדבר נמשך עד פיצול הממלכה. לאחר שחברה ממלכת ישראל, כותב אלמקריזי, שרידיה הוכפפו למלכי יהודה ובשל כך נקראים בני ישראל יהודים. להלן דבריו בפירוט בצירוף הערותיי: ליעקב, שאללה קראו ישראל (השוו: בראשית לב, ט), היו שניים עשר בנים. כל אחד מהם נקרא שבט וכולם יחד נקראים "השבטים" (אלאֶסְבָּאט). אלמקריזי מונה את שמותיהם, להוציא את שבט גד. יעקב מינה את יהודה כמחוקק (חָאֶסֶס) והוא נעשה ראש ומחוקק (השוו: בראשית מט, י) עד שנפטר. בניו ירשו את ההנהגה עד שאללה שלח את משה אל פרעה לאחר פטירת יוסף. כאן אלמקריזי מדלג על סיפור יציאת מצרים ועובר לתיאור סדר המחנות בעת נדודיהם של בני ישראל במדבר (ייתכן משום שכבר דן בו בהרחבה קודם לכן). הוא כותב, כי אלה ציווה ששבטי ישראל ייערכו בארבע קבוצות כאשר יהודה עומד בראש (מְקַדֵּם). ניכר כי המקור שממנו שאב כאן אלמקריזי הוא במדבר ב, ג: "וַיְחַנְּטוּם קִדְמָה מִזְרְחָה דְגֵל מִתְּנֵה יְהוּדָה לְצַבְאָתָם וְנָשִׂיא לְבְנֵי יְהוּדָה נִחְשׁוּן בֵּין-עַמֵּינְדָב". המילה "קִדְמָה", שפירושה מזרחה הובנה בטעות כ"עומד בראש". אלמקריזי ממשיך וכותב כי הדבר נמשך בכל ימי משה ויהושע. הוא אינו מתייחס לתקופת השופטים שבה "אִין מְלֶךְ בְּיִשְׂרָאֵל" (שופטים כא, כה). ייתכן שהסיבה לכך היא רצונו להראות רציפות בשלטונם של בני יהודה על שבטי ישראל. להוציא עובדה זאת, יתר דבריו בפרק זה עולים בקנה אחד עם האמור במקרא. מאז ועד דוד, ממשיך אלמקריזי, משלו בני יהודה על יתר השבטים. שלמה ירש את דוד ולאחר פטירתו התפצלה הממלכה. עשרה שבטים היו תחת הממלכה שבשומרון, ואילו יהודה ובנימין תחת זו שבירושלים (השוו: מלכים א יב, טז-כד). עשרת השבטים נקראו בני ישראל ואנשי

ירושלים נקראו 'בני יהודה'. לאחר שממלכת ישראל נפלה, עברו השרידים לירושלים וחיו תחת מלכי יהודה עד אשר בא נבוכדנאצר, החריב את ירושלים והגלה את כל בני ישראל לבבל (השוו: מלכים ב כה, א-ב). בין האומות נודעו הגולים כ'בני יהודה' והיחיד מהם נקרא 'יהודי' בשל ייחוסו אל שבט יהודה.⁴¹

ביאור גיאוגרפיה מקראית

בפרק שעוסק בבתי הכנסת שבמצרים אלמקריזי מציין שמות של מקומות מקראיים ומבאר את מיקומם (גם כאשר הוא מעתיק מ'פֶּתָאב אלתֶּאֲרִיךְ"). להלן שש דוגמאות:

(1) כאשר הוא מספר על הימלטותו של משה מפרעה אל מדין, אלמקריזי מוסיף שפנו מִדֵּינָן היו אומה גדולה שיצאה מאברהם (השוו: בראשית כה, ב) ושמדין היא בעקבה שבאילת (אֵילָה);⁴² (2) בתיאור יציאת מצרים נזכר מקום בשם נֶאֶר מוּסָא. לפי אלמקריזי, זו רצועת חוף "בדרום ההר" (ככל הנראה מתכוון להר סיני);⁴³ (3) אלמקריזי כותב כי כאשר משה לחם בשבטים ערביים, שעמלק הוא אחד מהם, הוא הגיע אל הר פֶּאֲרֵן (גִּבְל פֶּאֲרֵאן), אשר "הוא מכה". משה הביס את שבטים אלה ונותרו רק אלה שמצאו מחסה אצל מלך תימן או היו מבני ישמעאל.⁴⁴ תיאור מעין זה איננו מופיע בסיפור המקראי של מלחמת ישראל בעמלק ברפידים (שמות יז, ח-טז). אלמקריזי אומנם מציין את הר פֶּאֲרֵן ללא הקשר פולמוסי, אבל נראה כי זיהוי זה לקוח מספרות הפולמוס האסלאמית.⁴⁵ בדברים לג, ב נאמר "וַיֹּאמֶר ה' מְסִינֵי בְּאֵר וַיֵּרָח מִשְׁעִיר לְמוֹ הוֹפִיעַ מֵהָר פֶּאֲרֵן וְאֶתָּה מִרְכַּבְתָּ קִדְשׁ מִימֵינוּ אֵשׁ דָּת לְמוֹ". פולמוסנים מוסלמים ניסו להראות כי הופעת האסלאם נרמזת במקרא. אחד הפסוקים שהביאו לשם כך הוא פסוק זה. לדידם, הוא מכוון לשלוש הדתות האברהמיות: סיני – ליהדות, שעיר – לנצרות, ופֶּאֲרֵן – לאסלאם. לשיטתם, פֶּאֲרֵן הוא מכה;⁴⁶ (4) ב'פֶּתָאב

41 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 948–949.

42 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 928.

43 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 932.

44 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 934.

45 השוו דברי וסרסטרומ (לעיל הערה 6, עמ' 171) על הימנעות אלמקריזי מהערות פולמוסיות.

46 לדוגמה: ابو حاتم احمد بن حمدان الرازي، اعلام النبوة، طهران 1977، ص 195; Samaw'al al-Maghribi, "Iffhām al-Yahūd – Silencing the Jews. Edited and translated by Moshe Perlmann", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 32 (1964), pp. 34–36 (7b). על הקשר בין פֶּאֲרֵן, מכה ואסלאם ומקורות ההשראה היהודיים של רעיון זה, ראו: H. Mazuz, "Tracing Possible Jewish

אלתֶּאֱרִיךְ", שכאמור אלמקריזי העתיק ממנו, נאמר ש"הארץ נאסרה עליהם" (כלומר, על בני ישראל) משום שפחדו מהענקים (ג'בֶּאֱרוֹן). כוונת הטקסט היא ל'חטא המרגלים' (במדבר יג, לג). אלמקריזי מזהה את ארץ זו במפורש וכותב כי: "ארץ אלשאם נאסרה עליהם";⁴⁷ (5) אלמקריזי מזכיר את עוג (אלעוג). בכמדבר כא, לג נאמר כי עוג היה מלך הבשן. אלמקריזי כותב כי הוא: "אדון הבשן שבחורן";⁴⁸ (6) כשהוא דן באחאב, אלמקריזי מציין שהוא שלט על שבטי ישראל שבעיר שומרון (שְׁמֶרוֹן), "הידועה היום כנאפֶּלֶס".⁴⁹

שמות המקומות המופיעים בדוגמאות 2–5 לקוחים מהקטע שהעתיק אלמקריזי מ'פֶּתֶאֱב אלֶתֶּאֱרִיךְ'. הוא אינו מסתפק במקרים אלה בהעתקת נתונים בלבד, אלא אף נדרש לביאור הגיאוגרפיה המקראית. ביאורים אלה מצריכים עבודת חקר נוספת מצידו של אלמקריזי, דבר המעיד על העניין הרב שלו בתוכני הטקסט המקראי וברצונו להבין אותם לפרטיהם.

מועדי ישראל

כאמור, באחד מהפרקים ב'אלכ'טט' אלמקריזי סוקר את לוח השנה העברי. הוא עושה זאת בפירוט כשהוא מונה את החודשים, את מספר הימים שבכל חודש, את החגים שבהם, את מנהגייהם העיקריים ואת הסיבה שבעטייה היהודים חוגגים אותם. לאחרונה נדרשתי לפרק זה בפירוט והראיתי כי יש בתיאוריו של אלמקריזי ללמד כי הכיר את תורת הרבנים והקראים, וכי לעיתים הסתמך על אלנוירי, אך באופן מבוקר ובכך הפגין התמצאות בנושא.⁵⁰

בפרק האחרון ב'אלכ'טט', העוסק ביהודים וביהדות, התייחס אלמקריזי למועדי ישראל פעם נוספת. הוא מספק תיאור של חלק ממועדי ישראל (לפרק זה אין כותרת). להלן הטקסט ותרגומו:

Influence on a Common Islamic Commentary on Deuteronomy 33:2",
Journal of Jewish Studies 67/2 (2016), pp. 291–304.

47 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 934. המונח 'אלשאם' בספרות הגיאוגרפית וההיסטורית הערבית מתכוון ל'סוריה רבתי'.

48 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 935.

49 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 937.

50 מזוז (לעיל הערה 8). השוו דברי וסרטרומ (לעיל הערה 6, עמ' 168) אודות דברי אלמקריזי על ההרזיוגרפיה של יהודי מצרים לפיו הם מחכימים, אך "בבחינת אוסף קולטני של טקסטים שנאספו באופן לא מבוקר".

תרגום	טקסט
יש להם (ליהודים) חמישה חגים: 'חג המצות' (עיד אלפֶטִיר), והוא [מתחיל] בחמישה עשר בניסן ונמשך שבעה ימים שבמהלכם הם אינם אוכלים דבר זולת מצות. אלה הימים שבהם ניצלו [בני ישראל] מפרעה ואללה הטביע אותו. 'חג השבועות' (עיד אלֶאֶסֶאביע), שחל שבעה שבועות אחרי [חג] המצות. הוא היום שבו אללה יתעלה דיבר אל בני ישראל מהר סיני. 'חג ראש החודש' (עיד רָאָס אלשֶהֶר), והוא באחד בתשרי. הוא [היום] שבו נפדה יצחק, עליו השלום, מהעקידה. הם מכנים אותו 'חג ראש השנה' (עיד רָאָס השֶאִיא), כלומר ראש החודש. 'חג צֶוּמֶאֶרְיָא' כלומר, הצום הגדול. 'חג הסוכות' (עיד אלמֶט'לֶה) [שבין] הם גרים בצל ענפי ההדס והערבה כמשך שבעה ימים. כאשר בית המקדש עמד על תילו, הם היו חייבים לעלות לרגל שלוש פעמים בשנה. הם גם חייבים לצום ארבעה ימים [בשנה]: הראשון שבהם [חל] בשבעה עשר בתמוז, משקיעת החמה ועד שקיעה החמה [למחרת]. אצל הענניים (הקראים) זהו היום שבו כבש נבוכדנאצר את ירושלים. [הצום] השני [חל] בעשרה באב. [הצום] השלישי [חל] בעשרה לפֶאֶנוֹן אלֶאֶנוֹן ו[הצום] הרביעי [חל] בשלושה עשר באדר.	ولهم خمسة أعياد: عيد الفطر: وهو الخامس عشر من نيسان، يقيمون سبعة أيام لا يأكلون سوى الفطير، وهي الأيام التي تخلصوا فيها من فرعون وأغرقه الله. وعيد الأسابيع: بعد الفطير بسبعة أسابيع، وهو اليوم الذي كلم الله تعالى فيه بني إسرائيل من طور سيناء. وعيد رأس الشهر: وهو أول تشرين، وهو الذي فدى فيه إسحاق عليه السلام من الذبح، ويسمونه عيد رأس هشايا، أي رأس الشهر. وعيد صوماريا: يعني الصوم العظيم. وعيد المظلة: يستظلون سبعة أيام بقضبان الأس والخلاف. ويجب عليهم الحجّ في كل سنة ثلاث مرّات لما كان الهيكل عامراً، ويوجبون صوم أربعة أيام. أولها: سابع عشر تموز من الغروب إلى الغروب، وعند العانانية هو اليوم الذي أخذ فيه بخت نصر البيت. والثاني: عشر آب. والثالث: عاشر كانون الأول. والرابع: ثالث عشر آذار.⁵¹

קמילה אדנג העירה שקטע זה הועתק כמעט מילה במילה מ'פֶתֶאב אלפֶדָא ואלתֶאֶרְיָא" מאת המלומד המוסלמי מטהר בן טאהר אלמקדסי (מאה עשירית).⁵²

51 אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 961–962.

52 ראו: C. Adang, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible: From Ibn Rabban to Ibn Hazm*, Leiden 1996, p. 257 n.1. מظهر بن طاهر المقدسي، كتاب البدء والتاريخ، 1–6، باريس 1907، 4، ص 37–38. לתרגום דבריו לעברית.

אכן, קיים דמיון רב בין שני טקסטים אלה והעובדה שגם הפרק שקדם לפרק זה ב'אלכ'טט', זה העוסק בקבוצות יהודיות,⁵³ זהה לכתוב בספרו של אלמקדסי,⁵⁴ מחזק את טענתה.

אשתור טען כי תיאור זה "בא למקריזי ממקור לא מוסמך והוא מבלבל למדי".⁵⁵ דבריו טעונים סיוג, שכן רובו עולה בקנה אחד עם המסורת הרבנית. באשר ל'עיד רֶאָס אלשֶהָר', המחבר מבהיר כי מדובר בראש השנה. שם החג מופיע בשיבוש – 'עיד רֶאָס הַשְּׂאִיא' – בשל טעות שנפלה בסימן הדיאקריטי. אין מדובר בטעות, שכן החג מתחיל בראש חודש תשרי. 'צֻמְאֵרְיָא' הוא שיבוש של 'צֻמְאָ רֶבְא' (צ"ל: 'רֶבְה'), ואף הוא שיבוש שנובע מטעות שנפלה בסימן הדיאקריטי, שכן במספר מקומות בתלמוד הירושלמי מכונה יום הכיפורים 'צומה רבה' (ראש השנה ח, ב [א:ד]; יומא מא, א [ח:ד]). פֶּאֶנוֹן אֶלְאָנֶל הוא שמו של חודש בלוח השנה הניאו-ארמי, והוא חופף לחלק מחודש טבת ולכן, ככל הנראה, מדובר בעשרה בטבת.

סיכום

אלמקריזי איננו המלומד המוסלמי הראשון שתיאר את היהודים ואת דתם. מלומדים מוסלמים שקדמו לו התייחסו לאפיוזות רבות בדברי הימים של בני ישראל, וכן לפרטים שונים בפולחנם.⁵⁶ עם זאת, הוא שונה מקודמיו בכמה מובנים: (1) עד כמה שידיעתנו משגת, חלק הארי של דבריו נסמך על מקורות יהודיים (רבניים וקראיים) ולא על מקורות אסלאמיים (שהשימוש בהם משני ומועט); (2) על פי רוב, תיאוריו ארוכים, עשירים בפרטים ומדויקים יותר משל קודמיו; (3) אף על פי שחי בתקופה שהתאפיינה לעיתים בקנאות דתית, נמנע אלמקריזי מהערות פולמוסיות. יתר על כן, הוא לא חשש להיות עצמאי ולהביע דעה שונה בסוגית ה'תְּחִיף', למרות רגישותה מבחינה תיאולוגית, ואף לבטא אותה בדבריו.

ראו: ק' אדג, "היהדות והתנ"ך ב'בכתאב אלֶבְדָא ואלתאריך" של אלמקדסי, ח' לצרוסייפה (עורכת), סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות: היהודים בקרב שכניהם המוסלמים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 66–67.

אלמקריזי (לעיל הערה 4), עמ' 960–961.

ראו: וסרסטרום (לעיל הערה 6), עמ' 170. למקור, ראו: אלמקדסי (לעיל הערה 55), עמ' 34–36.

אשתור (לעיל הערה 1 [הספר הראשון]), עמ' 376.

לדוגמה: אحمד בן אבי يعقوب بن جعفر اليعقوبي, كتاب التاريخ، 1–2، بيروت 1960، ص 5–67; جمال الدين محمد بن ابراهيم بن يحيى الكنتي، مباحج الفكر ومناهج العبر، 1–2، فرانكفورت 1990، ص 216–218.

הפרקים ב'אלכ'טט' העוסקים ביהודים וביהדות מדגימים את הסקרנות האינטלקטואלית האופיינית לאלמקריזי. כמו כן, ניכר בהם רצונו לספק לקוראיו תיאור מפורט, מדויק ומהימן של הדת והתרבות היהודית ככל שביכולתו להציג, ושאיפתו להציג את הדברים מזווית ראייה יהודית (ולא מזו האסלאמית). גם כאשר אלמקריזי מסתמך על מקורות אסלאמיים, הוא אינו מעתיק מהם באופן עיוור, אלא בצורה מבוקרת. העובדה שטרח לחקור לא רק מקורות אסלאמיים, אלא גם מקורות יהודיים, מעידה כי כאשר מדובר ב"אחר", אלמקריזי מעדיף לבצע מחקר עצמאי מתוך אמונה שהדבר יספק תיאור מדויק יותר של הנושא. כל אלה יש בהם להצביע על כך שאין לחוש לשאלת מהימנות דבריו של אלמקריזי על היהודים והיהדות. אדרבה, הם נאמנים, ומכאן שיש בהם תרומה לידיעותינו על חיי הדת של יהודי קהיר (ואולי אף על קהילות יהודיות מצריות אחרות), מקום מגוריו, בתקופתו ואולי אף בתקופה שקדמה לה.⁵⁷

57 רבי משולם מוולטרה (1443–1507 בקירוב) שביקר במצרים בשנת 1481 לספה"נ כתב כי בקהיר של אותם ימים התגוררו כ-800 משפחות יהודיות (הוא כורך איתן את השומרונים): 600 מהן נמנות עם הזרם הרבני, 150 על הקראי וחמישים מהן שומרוניות. הוא מוסיף כי כולן כפופות לנגיד, הנמנה עם הזרם הרבני שמונה על ידי המלך (הסלטאן). גם רבי עובדיה מברטנורא (1450 בקירוב–1516) שביקר במצרים בשנת 1488 לספה"נ מסר פרטים אודות מניין היהודים בקהיר. לדבריו, התגוררו בה כ-700 משפחות יהודיות: 500 מהן נמנות עם הזרם הרבני, 150 על הקראי וחמישים מהן שומרוניות. ראו: מסע משולם מוולטרה בארץ ישראל בשנת רמ"א (1481). הביא לדפוס על פי כתב היד היחיד והוסיף מבוא והערות א' יערי. ירושלים תש"ט, עמ' 57; מאיטליה לירושלים: איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא מארץ ישראל. מהדרת מ"ע הרטום וא' דוד. רמת גן תשנ"ז, עמ' 54.